

Ігор КОЛЯДА, Володимир МИЛЬКО.
П.П.ЧУБИНСЬКИЙ: ШТРИХИ
ДО ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТУ
(ДО 135-І РІЧНИЦІ ЗАСНУВАННЯ
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ВІДДІЛУ
ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО
ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА)

Ігор КОЛЯДА, канд. істор. наук,
Володимир МИЛЬКО, НПУ ім. М.П.Драгоманова
(м. Київ)

П.П.ЧУБИНСЬКИЙ: ШТРИХИ ДО ІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТУ (до 135-ї річниці заснування Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства)

*«Я в світі щиро працював,
Я сів те, що Бог послав»*
«Сопілка», Київ, 1871 р.

Сучасні глобалізаційні процеси висувують перед українською наукою абсолютно протилежні завдання та генерують такі ж протилежні процеси. Зокрема, теоретичне та практичне застосування новітніх світових досягнень передбачає уніфікацію та нівелювання національних здобутків, а ігнорування етнокультурних архетипів незмінно призводить до гальмування історичного розвитку. У такій ситуації надбання української науки легко набувають рис універсальності, тому виникає нагальна потреба в ретельному ґрунтовному пересмисленні значення діяльності тих науковців, чії імена вже давно стали відомі не тільки в Україні, а за її межами. До них належить **Павло Платонович Чубинський** — відомий етнограф, юрист, статист, культурний та громадський діяч.

Дослідженню його життєвого шляху та наукової діяльності присвячено досить невелику кількість праць, представлених головним чином у невеликих етнографічних розвідках та довідково-інформаційних статтях різних енциклопедичних видань. Діяльність П.П.Чубинського до останнього часу розглядалась у контексті вивчення історії організації та діяльності ПЗВІРГТ тими дослідниками, як Сумцов М., Савченко Ф., Сарбей В., Куницький О., Катренко А., Іванова Л., Дайков Ю., Чорна Л., Петрук Н. Серед

сучасних праць про П.П.Чубинського є робота Д.Чередниченка, матеріали якої опираються на спогади близького оточення вченого та науковців того часу. Проте окремого ґрунтовного монографічного дослідження, присвяченого П.П.Чубинському, цьому природженому етнографу, як зазначає М.Попович, який завдяки своєму таланту й працьовитості зібрав колосальний та безцінний польовий матеріал, і нині немає.

Павло Платонович Чубинський народився 15 (27) січня 1839 року у невеличкому містечку Бориспіль Переяславського повіту Полтавської губернії [22, С.458]. Майбутній науковець закінчує Переяславське повітове училище, 2-у Київську гімназію, вступає на юридичний факультет Петербургського університету [11, С.343; 21, С.99]. Вже 1861 р. 22-річний Чубинський пише дослідницьку роботу «Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малоросии» [13, С.77], «едва-ли не первым в новейшее время обратив внимание на обычное право» [11, С.348], за яку був удостоєний кандидатського звання. Судячи з тематики та змісту праці, можемо стверджувати, що досліджуючи звичаєве право Малоросії, Павло вже у цей час переймається ідеєю етнографічного вивчення українського народу. Після смерті Чубинського його сподвижник О.Кістяківський в некролозі напише: «Время окончания им университетского курса было временем самого сильного движения среди различных общественных сфер. В это время последовало осво-

бождение крестьян. Идеи народолюбия и народоизучения были в своем зените. Пылкая и горячая натура, Павел Платонович всецело отдался служению господствовавшим в то время идеям. Тогда-то положено было начало будущих полезных и важных его трудов» [11, С.343].

Друга половина XIX ст. як у Європі, так і в Україні характеризувалася новим піднесенням визвольних рухів, що зародились у першій половині XIX ст. та були концентровані у трьох головних напрямках чи вимірах: *національному* (головним є боротьба за національну свободу), *загальнодемократичному* (боротьба за демократичний устрій суспільства, права й свободи людини) та *соціальному* (боротьба за соціальну справедливість).

У середині 50-х рр. XIX ст. Російська імперія, до складу якої входила велика частина українських земель, вступила в нову історичну смугу — вона переступала поріг від однієї історичної епохи до іншої.

Переломні 60-і роки XIX ст. у Російській імперії відзначені пробудженням народів багатьох національностей до свідомого національного життя і боротьби за своє національно-державницьке існування, формуванням ідейних підмурків визвольних рухів новітньої доби історії.

Епоха 60-х років XIX ст. визначалась не лише соціально-економічними процесами у Російській імперії, але і напрямками національних течій, які поглиблювали соціальну та політичну боротьбу, та національно-визвольними рухами, які виробляли ідеї державницького буття усіх народів багатонаціональної імперії. Саме в ту добу 60-х р. XIX ст., в епоху реформування кріпосництва і піднесення національно-визвольної свідомості, закладались форми і потужності суспільно-політичних течій та їхня ідеологія, які діяли упродовж наступних десятиліть і призвели в кінцевому підсумку до кількох революційних вибухів на початку XX ст.

Для України 60-і роки XIX ст., за образним означенням Р.Іванченко та Л.Іванової, також стали своєрідним рубежем, оскільки в рух прийшли нові глибинні суспільні сили, котрі покликали до життя також і нові форми бороть-

би, зокрема ідею національного визволення..

Важливим явищем суспільно-політичної історії цього періоду в Україні було становлення нової визвольної ідеології, що відповідала рівневі її розвитку в передових країнах Західної Європи. Оскільки український рух, як і все суспільно-політичне життя, був тісно пов'язаним із суспільно-політичним життям усєї багатонаціональної Російської імперії, то і в ці часи українські визвольні ідеї і практика їх застосування в життя також були викликані і об'єктивними, і суб'єктивними чинниками.

Таким проявом відродження українського національного руху у цей період стали заснування українського літературно-наукового щомісячника «Основа» та поява громад — громадських організацій, які стають зосередженням демократичних і державницьких прагнень нової політичної еліти, зосередженням боротьби за відродження української культури і держави проти режиму російського самодержавства [6, СС.12,16].

Ці суспільні тенденції не могли не вплинути на П.Чубинського, який після закінчення університету в червні 1861 р. повертається в Україну, «*проживая то Барышполе, то в Киеве*» [11, С.343]. Живучи в Україні, Павло Платонович не пориває зв'язків з Петербургською громадою (з

якою налагодив відносини, будучи ще студентом), активно друкується у журналі «Основа» [21, С.18]. Так, у 1861 р. там з'являються такі його статті «Ещё одна потеря в Славянском мире», «Погуковщина», «Из Борисполя»; у 1862 р. — «Украинский спектакль в Чернигове», «Два слова о сельском училище вообще», «История Бориславской школы», «Из Борисполя», «Заметка по поводу лесохозяйства и лесокрадства», «Ярмарка в Борисполе». Слід відзначити також невеличке дослідження «Несколько слов об обычае и о значении сказок, пословиц и песен для криминалиста», надруковане в «Черниговском листке» (№8, 1862 р.) [15, С.6—7]. Також П.Чубинський у 1861—1862 рр. бере участь у діяльності і Київської громади, складає юридичну програму для вивчення краю, неодноразово запрошує передову громадськість до себе на хутір, де проводить товариські зібрання. До того ж, проживаючи у Борис-

**П. Чубинський
(1839—1884)**

полі, дає юридичні консультації та оформлює необхідні документи колишнім селянам поміщика Трепова, який мешкав по сусідству [21, С.170]. Але недовго довелося попрацювати Чубинському на користь рідного краю та місцевого населення: наприкінці 1862 р. (арештований 2 листопада) він був висланий у Пінєгу Архангельської губернії [1, С.158]. Серед конкретних причин такого рішення адміністрації у свідченнях сучасників та спогадах самого П.Чубинського ми знаходимо наступні:

— написання взимку 1862/63 рр. вірша «Ще не вмерла України» (цю версію підтримує О.Русов);

— товаристські зібрання на хуторі Чубинського (де ніби-то обговорювалися антиурядові ідеї та вивішувався прапор, який було видно з дзвіниці Києво-Печерської лаври і на який сходилися студенти);

— заклики вести проповіді українською мовою у парафіяльній церкві;

— приписування авторства антиімперської прокламації «Усім добрим людям»;

— носіння українського одягу;

— відвідини могили Тараса Шевченка;

— скарги сусідів-поміщиків [16, С.34-35; 21, С.204].

Всі ці звинувачення П.Чубинський спростує вже на Півночі у своїх нотатках під назвою «Історія мого заслання».

Розглядаючи ці причини з позицій сучасності, можемо стверджувати, що, *по-перше*, на момент заслання (осінь 1862 р.) вірш «Ще не вмерла України» поширювався лише серед обмежених кіл національно налаштованої інтелігенції і не мав такого значення, як сьогодні (вперше був опублікований у львівській «Меті» 1864 р.) [15, С.7]; *по-друге*: надаючи юридичну допомогу селянам молодий юрист формально не порушував імперського законодавства, а лише завдавав неприємностей місцевим поміщикам. Тому заслання П.Чубинського за доносом поміщика Трепова можна розглядати у контексті майбутніх урядових антиукраїнських акцій. (18 липня 1863 р. було видано сумнозвісний Валуєвський циркуляр.) Рішення слідства, яке проводили «пристав гражданских дел» Яцута та ад'ютант жандармського штаб-офіцера, не було підкріплене фактами, але з огляду на те, що П.Чубинський ніби-то «непременно имеет цель ложного и протиправительственного толкования народа его положения», слідча комісія під головуванням кн. Голіцина «полагала выслать его на жилье в один из уездных городов Архангельской губернии под надзор полиции». Постанова була затверджена самим царем Олександром II [21, СС.202—203].

Відомий культурний та громадський діяч, особистий товариш П.Чубинського Л.Білецький у своїй статті «Из воспоминаний о П.П.Чубинском» 1914 р. описує досить цікавий епізод про реакцію Павла Платоновича на звістку про його заслання. Зокрема, у відповідь на рекомендацію друзів виїхати за кордон «он сказал, что не хочет скрываться, а с другой стороны не чувствует за собой никакого преступления и потому надеется, что из ссылки через некоторое время ему удастся освободиться, эмиграция же будет, по вс. вероятным, вечной» [16, СС.31—32]. І дійсно, так і станеться — термін перебування П.Чубинського на Архангелогородщині закінчиться 11 березня 1869 р.

Шестирічне проживання на півночі європейської Росії, безумовно, наклало свій відбиток на П.Чубинського, але і принесло йому визнання серед тогочасних науковців як невтомного ентузіаста-етнографа та ентузіаста-статиста. Яків Лудмер — дійсний член Архангельського губернського статистичного комітету 28 вересня 1885 р. напише у «Архангельських губернських ведомостях»: «занесённый на Север прискорбными событиями ... П.П.Чубинский (тогда 22-летний юноша) скоро обратил на себя внимание тогдашнего начальника края и назначен был исправлять должность судебного следователя Пинежского уезда. Но склонности Павла Платоновича всего менее мирились с какой-нибудь узкой сферой деятельности...» [15, С.3], і протягом заслання ми бачимо вченого на посадах секретаря губернського статистичного комітету, редактора «Губернських ведомостей», молодшого, а потім старшого чиновника особливих доручень тощо [21, С.218.]. Одночасно з державною службою П.П.Чубинський займається етнографічно-статистичним дослідженням краю: організовує експедиції у Карелію та Печорський край (об'їздить сім губерній: архангельську, вологодську, олонецьку, новгородську, костромську, в'ятську, пермську), досліджує місцеві північні ярмарки, особливості хлібної торгівлі, суднобудування та звіроловства, вивчає демографічну ситуацію у м. Архангельськ, бере участь в організації Ломоносівського ювілею та відкритті ломоносівської школи (1865 р.) тощо [11, СС.333—334; 15, С.4]. Така активна наукова діяльність не залишалася поза увагою місцевої архангельської влади. Так, губернатор «князь Гагарин особенно ценил покойного (мається на увазі Чубинського-авт.) и ни один поднимавшийся вопрос не решался без его содействия... Основательное образование, широта взгляда и выдающиеся способности делали Чубинского человеком очень заметным...» [15, С.4]. Достойно

оцінили його енергійну подвижницьку діяльність і тогочасні імперські наукові товариства. Зокрема, Павло Платонович був обраний членом-кореспондентом Імператорського Московського Товариства сільського господарства, членом-співпрацівником Імператорського Вільного Економічного Товариства, членом співпрацівником Імператорського Географічного Товариства (пізніше дійсним членом), дійсним членом Товариства любителів природознавства, антропології і етнографії Московського університету. Був нагороджений першою срібною медаллю Російського Географічного Товариства [11, С.334]. Цей неповний перелік здобутків засланою П.Чубинського показує, з одного боку, неймовірну працелюбність та енергійність вченого, а з іншого — наочно демонструє прояви гуманізму інтелектуальної (зокрема наукової) еліти Російської імперії, яка фактично солідаризувалася з вигнанцем і всіляко сприяла йому у дослідницькій роботі на користь російського народу.

У 1868 р. під час поїздки до Петербурга з докладом про результати північної експедиції, за сприяння президії Імператорського Російського географічного товариства та П.Семенова Тянь-Шанського [21, С.34], П.Чубинський отримує дозвіл повернутися в Україну та очолити етнографічно-статистичну експедицію в Південно-Західному краї. І вже 11 березня (за ст.ст.) 1869 р. він йде у відставку з посад, які обіймав у Архангельську, та їде на Батьківщину як дійсний член Імператорського географічного товариства з офіційним завданням дослідити український народ. Між іншим, його попередні досягнення були повторно оцінені: в квітні 1869 р. великий князь Олексій Олександрович дарує П.П.Чубинському смарагдовий перстень за збір даних про північні губернії, а у січні 1870 р. рада Імператорського Російського географічного товариства нагороджує вченого вдруге срібною медаллю за згадувану нами вище працю «Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малоросии», яку він напередодні дещо переробив [11, С.345]. Кращою характеристикою його діяльності у цей період можуть служити наступні стрічки одного із його листів: *«7 лет я трудился на севере для русской науки и правительства. Не стану перечислять моих трудов, но они показали, насколько я интересовался населением великорусского и финского племен. Помимо этнографии, я коснулся всех отраслей экономического быта народа и мои заметки по этим вопросам послужили предметом многих представлений гг. губернаторов; мне даже до этих пор случается встречать в газетах правительственные распоряжения, вызванные давними*

представлениями, которые возникли по моей инициативе! Я работал на севере без усталости и доказал мою любовь русскому народу» [11, С.349]. Все це свідчить про те, що вже на момент повернення із заслання, до часу проведення експедиції 1869—1870 рр., Павло Платонович став справді відомим науковцем, здобутки якого були достойно оцінені імперською владою та передовими вченими колами Російської імперії.

Повернувшись до Києва, П.П.Чубинський відразу приступає до роботи: закликає передову громадськість посприяти в успішному дослідженні українського народу, надсилати наявні матеріали тощо. Серед тих, хто відгукнувся на цей заклик вченого-ентузіаста, були такі відомі вчені та громадські діячі, як В.Антонович, І.Новицький, проф. М.Петров, М.Лисенко, О.Потебня, М.Костомаров, В.Кравцов, П.Раєвський, В.Іляшевич та інш. [13, С.79; 21, С.37]. Пізніше, у своїй критичній статті у «Вестнике Европы» (березень 1887 р.), М.Драгоманов, вказуючи на таку активну громадську підтримку заклику П.Чубинського, зазначає: *«Не мудрено, что при таких условиях в результате экспедиции г. Чубинского составилось собрание материалов по-истине изумительного количества»* [2, С.90]. Відомий етнограф і фольклорист Микола Сумцов у праці «Діячі українського фольклору» (1910) також відзначає видатну роль П.Чубинського в організації експедиції, зазначаючи, що «зібрані його дбанням *«Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край»* — його вічна заслуга і вічна слава» [18, С.11]. Загалом, результати проведеної експедиції (протягом 1872—1879 рр. у Петербурзі було видано сім томів зібраних матеріалів [12, С.142], про які згадує вище М.Сумцов) здобули схвальну оцінку серед більшості тогочасних науковців та діячів. Так, історик літератури, академік О.М.Веселовський говорив, що ці твори дали нове велике поле для різних наукових дослідів і порівнював їх з такими пам'ятками європейської етнографічної науки, як «Lud polski» Кольберга та «Biblioteca della tradizioni popolari» Пітре [18, СС.13, 21, С.38]. Інший видатний вчений Ф.Вовк у статті «П.П.Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний» зазначив з цього приводу: *«Труды экспедиции Чубинского представляют собою громадный, необыкновенно богатый и потому драгоценный сборник...»* [16, С.28]. Але поряд з цим неможливо не згадати критичні відгуки М.Драгоманова, який, аналізуючи зміст та внутрішню структуру «Трудов», виокремив такі недоліки праці:

— *«вся эта коллекция не отличается систематичностью и логичностью в распределении*

материала... чем больше всматриваешься во внутренность каждого тома, тем больше видишь следов необходимости классификации материала не только по томам, но и по отделам и главам» [2, С.92];

— розкиданість варіантів однієї і тієї ж пісні — Драгоманов вимагає щоб «все её варианты были в одном месте», а у Чубинського «встречаете то и дело одной и той же песни, как отдельные нумера товарищей через несколько песен от своих товарищей и почти всегда не зависимо от того новые варианты еще и в других отделах» [2, С.93].

Подібні оцінки знаходимо також у відомого вченого-етнографа та антрополога Ф.Вовка, який поряд з позитивними відгуками про семітомник характеризує останній як «почти не систематизированный и очень плохо редактированный», і тут же дає цим недолікам пояснення: «в высшей степени добрая, отзывчивая, симпатичная и вместе с тем широко экспансивная натура его не могла не быть глубоко общественной, а эта общественность толкала его вечно вперед, заставляя стремиться все к новым о новым целям»; а також відсутність у П.Чубинського спеціальної етнографічної освіти [16, С.28].

Натомість сучасний дослідник П.Чубинського Д.Чередниченко пояснює це поспішністю етнографа, який розумів, що ліпшої нагоди видати таку фундаментальну працю про український народ за підтримки офіційної імперської наукової інституції не буде: «Поспешав щоб встигнути. Іншого моменту могло не бути» [21, С.70]. Але незважаючи на ці недопрацювання, як говорить той же М.Драгоманов, «собрание г.Чубинского представляет в своем роде редкое, а в нашей литературе едва-ли не единственное издание, по богатству и разнообразию материала» [2, С.96]. До того ж проведена експедиція була належним чином оцінена офіційними науковими відзнаками: 1873 р. Російське географічне товариство присуджує вченому золоту медаль; 1875 р. рада міжнародного конгресу у Парижі нагороджує етнографа теж золотою медаллю 2-го класу; 1879 р. Чубинський отримує Уваровську премію [11, СС.346-347].

Як бачимо, повернувшись в Україну знаним науковцем, Павло Платонович серйозно приступає до роботи над дослідженням вже рідного народу, зберігаючи той шалений темп діяльності, який він демонстрував і на засланні.

Після повернення в Україну П.Чубинський з головою поринає не лише у наукове, а й національно-культурницьке життя — і відразу стає одним із головних членів відродженої Київської громади. До цього періоду відноситься його

знайомство з такими відомими діячами, науковцями, як Ф.Вовк (1869 р.), О.Русов (1872 р.) та інш. Зокрема, Ф.Вовк так згадував момент, коли він вперше побачив Павла Платоновича: «Войдя в маленькую столовую Антоновича, я увидел не особенно высокого, плотного до полноты человека, лет, как мне показалось, около 40, с крупным носом, полными губами, темной бородой и сверкающими большими темными глазами, одетого, к немалому моему смущению, в «кацапскую» шелковую красную рубаху «на-выпуск» [16, С.13]. Про широту ідей та ораторську майстерність П.Чубинського ми можемо дізнатися зі спогадів О.Русова: «Это был плотный человек с небольшою стриженою бородою и молодыми усиками. Говорил он горячо, увлекая слушателей планами разных научных предприятий. И когда его слушали, всем казалось, что то, что он предлагает, — и естественно, и необходимо, и выполнимо, и только поражаются, почему это самое раньше никому в голову не пришло» [16, С.9]. Саме такою черговою ідеєю виявився задум відкрити у Києві Південно-Західний Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства. Слід зазначити, що серед передової громадськості вже лунала подібна ідея (ряд статей І.Новицького у газеті «Киевлянин» за 1866 р. [9, С.1; 10, С.1] та М.Драгоманова — стаття у «Санкт-Петербургских ведомостей» за 1867 р. [17, С.15]), але «как инициатива, так и честь доведения до благоприятного окончания этого нелегкого и довольно деликатного дела принадлежали несомненно и безраздельно П.П.Чубинскому, блестящее окончание которым экспедиции создало ему известный авторитет в центральном Обществе, а замечательные организаторские таланты помогли провести это дело сквозь очень серьезные препятствия» [16, С.16]. Відкриття Південно-Західного Відділу Імператорського Російського Географічного Товариства «відкривало можливість громадівцям у якійсь мірі, так би мовити, «легалізувати» свою науково-культурницьку працю, провадити її через офіційно діючу організацію, надаючи їй широкого розмаху» [7, С.78]. Працюючи на посаді діловода, П.Чубинський залучається до активної роботи — готує наукові доповіді та реферати («Село Сокиринцы и сокиринское ссудосберегательное товарищество», «Несколько народных исторических преданий», «Инventарь крестьянского хозяйства», «Обзор данных о населении Киева по переписи 1874 года») [4;5], виступає основним організатором проведення перепису у м.Києві 2 березня 1874 р., активно друкується на сторінках «Киевского телеграфа» тощо [8, С.105—107]. Аналізуючи таку активну і різносторонню роботу П.П.Чубинського,

залишається лише дивуватися його працелюбності та енергійності. Але таке розгортання «українофільського руху» не залишилося поза увагою тих, хто репрезентував консервативні сили (М.Юзефович, В.Шульгін), які рішуче стали протидіяти йому. Результатом такої протидії став сумновідомий Емський указ, виданий 18 травня 1876 року [20, С.189], в якому йшлося: «запретить украинские издания, спектакли и концерты, закрыть Киевск[ий] отд[ел] Географ[ического] общества; воспретить жительство в укр[аинских] губерниях и в столицах Драгоманову и Чубинскому» [3, СС.63-64] «как наисправимых и положительно опасных в крае агитаторов» [цит. за: 17, С.383]. За клопотанням високопосадових друзів та покровителів (міністра внутрішніх справ О.Тімашова, та міністра шляхів та сполучень К., Посьєта) П.Чубинському було ж все-таки дозволено прожити та працювати у Петербурзі, де він «скоро занял видное место в числе делопроизводителей департамента общих дел сего министерства» [11, С.347]. У цьому випадку, незважаючи на чергові успіхи на імперській службі, все склалося не так сприятливо, як під час північного заслання — надзвичайно активна діяльність видатного етнографа негативно вплинула на здоров'я, до того ж події 1862 р. та 1876 р. не могли не порушити його психологічний стан. Негативно на стан здоров'я та психологічний стан Павла Платоновича впливала також наявність досить великого боргу ще з часів проведення експедиції 1869—1870 рр., на яку, окрім виділених Російським Географічним Товариством 3 тисяч крб., яких явно не вистачало, вчений витратив і власні та позичені додаткові кошти (із «Щоденника» О.Кістяківського дізнаємося про суму в 12 тис. крб. боргу П.П.Чубинського наприкінці 70-х рр. XIX ст.) [21, СС.38,49]. А вже з 1880 р. хвороба приковує П.П.Чубинський до ліжка на чотири роки — 14 (26) січня 1884 р., не доживши одного дня до 45 років, славетний етнограф-ентузіаст помирає [22, С.460].

Таким чином, за своє досить коротке, але дуже насичене життя Павло Платонович Чубинський здійснив титанічну роботу: об'їздив тисячі кілометрів Російської імперії, дослідив у етнографічному відношенні десятки сіл і міст, написав сотні сторінок науковозначимого матеріалу. Секрет його феномену, на думку О.Піпіна, полягав у тому, що «он умел метко наблюдать народный обычай, схватывая его существенные черты, выслушать и записать песню и сказку, тут же собрать статистические данные, разыскать на месте знающих людей и придать своей работе ценность и мно-

госторонность. Это был несомненный организаторский талант, способный предзначать план работы, выбирая исполнителей и довести до конца сложное дело» [14, С.230]. Дійсно, енергійність, талановитість та працелюбність видатного науковця вражали всіх його знайомих та близьких і продовжують вражати сучасне покоління дослідників-початківців.

Посилання:

1. Берг Л.С. Всеоюзное Географическое Общество за сто лет. — М.— Л.: Издательство АН СССР, 1946. — СС.159—160.
2. «Вестник Европы». — март, 1887. — СС.85-109.
3. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. — К., 1970. — Т.1. — СС. 63-64.
4. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. — К.: Типография Университета им. Св. Владимира, 1874. — Т. 1. За 1873 год. — 366 с.
5. Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. — К.: Типография Университета Св. Владимира, 1875. — Т. 2. За 1874 год (с картою Буковины). — 633 с.
6. Іванова Л., Іванченко Р. Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології. К., 2000. — СС.12—16.
7. Катренко А., Український національний рух XIX століття.: Навч. Посібник. — К., 1999. — Ч.ІІ. 60—90-ті роки XIX ст. — СС.72—86.
8. Катренко А., Чирикало Н. Науково-культурницька й політична діяльність Київської громади (70-ті-поч.80-х років XIX ст.) / Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 26-27 березня 1998р. — К., 1999. — СС.96—110.
9. «Киевлянин». — 1866 — №128. — С.1.
10. «Киевлянин». — 1873. — №67. — С.1.
11. «Киевская старина». — т.VIII, февраль, 1884. — СС.343—349.
12. «Киевская старина». — т.IX, апрель, 1884. — С.138-142.
13. Куницкий А.С. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский (1839—1884) // Советская этнография. — 1956. — № 1. — С.77—86.
14. Отчет о XXII присуждении наград графа Уварова. — Спб., 1880. — СС.230—231.
15. Павел Платонович Чубинский. Библиографический указатель. (1861—1878) / Сост. Ю.Дайков. — Архангельск, 2005. — 20с.
16. Памяти П.П.Чубинского (1839—1884). Сборник статей. — М., 1914.
17. Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860—1870-х років. — Х. — К.: Держвидав України, 1930. — 415 с.
18. Сумцов М.Ф. Діячі українського фольклору. — Х., 1910. — С.11—13.
19. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследование, собранные д. чл. П.П.Чубинским: В 7-ми т. — Спб.:Типография Майкова, 1872. — Вып. 1. — Т.1. Верования и суеврия малорусского народа.
20. Україна кризь віки: В 15-ти т. — Т.9. Сарбей В.Г. Національне відродження України. — К.: Альтернативи, 1999. — С.199.
21. Чередниченко Д. Павло Чубинський. — К.: «Альтернативи», 2005.
22. Шаров І. 100 видатних імен України. — К., «Альтернативи», 1999. — С.458—464.